

СПЕЦИФІКА УКРАЇНСЬКИХ ПАРАЛІНГВАЛЬНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ІНВЕКТИВНОГО ЗМІСТУ

У статті досліджуються паралінгвальні сталі звороти української мови на позначення грубих, лайливих жестів, що репрезентують надмірну агресивність, зокрема й основою яких є фізичне насильство; аналізуються структурно-семантичні особливості названих стійких виразів, визначено експресивно-стилістичний потенціал у межах варіативних лінгвоодиниць.

Ключові слова: паралінгвальний фразеологізм, жест, інвективність.

В статье проанализированы паралингвистические устойчивые обороты украинского языка, обозначающие грубые, бранные жесты, которые показывают излишнюю агрессивность, в т. ч. основой которых является физическое насилие; анализируются структурно-семантические особенности анализируемых выражений, определен экспрессивно-стилистический потенциал в рамках вариативных лингвоединиц.

Ключевые слова: паралингвистический фразеологизм, жест, инвективность.

In article the paralinguistic phraseological locutions of Ukrainian standing for the rude and abusive gestures which show the excessive aggression based on the violence are analyzed. The structural-semantic features of the analyzed expressions are considered. The expressional and stylistic potential within the variants of the linguistic units is defined.

Key words: paralinguistic phraseological unit, gesture, coarseness.

У сучасній фразеології посилена увага звернена не стільки до компонентного складу сталих словосполучень, скільки до особливостей функціонування їх значень у руслі прагматичного, культурологічного аспектів тощо. Вказівка на внутрішній світ мовця, особливості його поведінки, емоційного реагування, ставлення до інших людей через неусвідомлені рухи тілом та його частинами, інтонаційні показники мовлення є неодмінною ознакою особливого пласту стійких виразів української мови. Тому кваліфікуємо такі фраземи як паралінгвальні (від «паралінгвістика» – розділ мовознавства, що вивчає несловесні засоби спілкування) і визначаємо за ними статус особливих складених лінгвальних знаків, що виконують метамовну функцію й модифікують невербальний код у вербальний, займають периферійне місце в загальній фразеологічній системі.

У зарубіжному і вітчизняному мовознавстві теоретичні проблеми, пов'язані з особливостями «трансляції» паравербальних дій у складі й семантиці фразеологічних одиниць (ФО), були предметом дослідження Є. М. Верещагіна, Г. Ю. Крейдліна, Л. Є. Петровської, Л. В. Самойлович, О. В. Харчук та ін. Учені одностайні щодо думки, згідно з якою значення сталих мовних знаків є контекстно і культурно зумовленим, а їх функціонування визначається комплексною реалізацією і в ситуації взаємодії, і в певному етнокомунікативному просторі загалом. Виокрем-

лення й аналіз конкретних груп паралінгвальних фразем задля їх подальшого системного вивчення та виявлення особливостей української лінгвоповедінки і стратегій вербальної й невербальної комунікації зумовлює актуальність розвідки.

Предметом нашої уваги стала група сталих висловів на позначення жестової інвективної поведінки, здебільшого агресивного забарвлення, з акцентом на фізичне насильство. Вони входять до тематичної групи жестових фразем, пов'язаних здебільшого з невербальною рукою, і репрезентують будь-які маніпуляції учасників взаємодії руками, зокрема, за участі інших частин тіла.

Мета статті полягає у встановленні складу, витлумаченні семантичного потенціалу, характеристичні варіантного складу зазначених лінгвоодиниць.

Зауважимо, що не кожен рух має статус жесту і, відповідно, демонструє знаковий характер. Людина може простягти руку вперед, нахилитися, і це не буде жестом. Рух стане жестом, якщо матиме не тільки практичне, але й символічне значення, наприклад, «людина вітається». Крім того, необхідно простежити комунікативну спрямованість: жест завжди або безпосередньо звернений до іншої особи, або припускає наявність якоїсь зовнішньої позиції. В історії комунікативної поведінки особлива роль належить рукам, що в ретроспективі тісно пов'язано з ритуально-

міфологічною символікою верхньої кінцівки людського тіла.

Російський мовознавець Г. Ю. Крейдлін зазначає, що перехід від жесту до жестового фразеологізму ілюструє символічне перетворення жесту як важливої фізичної дії тіла в культурний та мовний елемент. ФО втрачає біологічну сутність жесту, бо первинними стають ті смислові компоненти, які визначають його психологічну та культурну функції [6, с. 50].

Під **жестом** розуміють «1) рух тіла чи рук, який супроводжує людську мову або замінює її // узагалі рух руки або тіла; 2) *перен.* Учинок чи взагалі поведінка людини, викликана певними намірами» [2, с. 366]. Специфіка жестових ФО полягає в номінації «рухів рук (та їх частин: пальців, долонь, ліктів і т. ін. – Г. Д.), що мають знаковий характер» [7, с. 59].

Виразальні рухи можуть демонструвати значний спектр емоційних реакцій спілкувальників. Так, інвективні дії ілюструють негативні інтенції та емоції учасників комунікації. У процесі міжособистісної взаємодії інвективи активізують прояв вербальної та невербальної агресії, насилля, зниження статусу адресата, маніпуляції зі свідомістю мовців. Адресат, як правило, має на меті образити, принизити опонентів, з іншого боку – фізична грубість виконує катарсичну функцію, коли порушення невербального табу спричиняє емоційну розрядку та отримання морального задоволення [8, с. 10].

У процесі невербальної комунікації відбувається розгортання і трансформація певної тілесної схеми поведінки, що являє собою абстрактний образ, обмежений просторовою організацією та часовою динамікою, і якому властиве вільне відтворення. За звичайних умов існують значущі відмінності у проявах агресивної поведінки людини, однак вони переважно виражаються через частотність презентації невербальних компонентів агресивності (у позі, жестах, особливо у міміці). Утворення сталих виразів, як відомо, відбувається на основі вільного словосполучення, що пов'язане з однорідними ситуаціями на зразок певної ментальної моделі. З огляду на це, можна розглядати стійкі вислови на позначення інвективних жестів, актів фізичного насилля «вербалізацією» тілесних образів, які є важливим компонентом дій суб'єкта, що орієнтують його в конкретній ситуації спілкування: **емоція-стимул** → **невербальна агресія**.

Загалом специфіка агресивної невербальної поведінки комунікативів репрезентована певними маркерами агресії: ділянки рота й очей у мімічному каналі; рухи голови, корпусу, таза та ніг у каналі пози; жестові дії охоплюють різкі, широкі розмахування руками.

Як свідчить фактичний матеріал, агресивна поведінка може мати різний ступінь вираження: від ФО, що представляють лайливі жести, під якими розуміємо грубі, вульгарні невербальні знаки: *дуля з маком [під ніс]* [9, с. 220]; *показати дулю* [9, с. 532]; *кидати болото (болото, гряззю)*

[9, с. 291]. Вислів *дуля з маком [під ніс]* – «уживається для вираження заперечення, незгоди», використовується у зневажливому значенні «абсолютно, зовсім нічого» [9, с. 220] і номінує образливу дію, що має символічну основу. *Дуля* являє собою «стулену в кулак руку так, що великий палець просовується між вказівним і середнім, як знак зневажливого ставлення до когонебудь; з найдавнішого часу вважалася охоронним засобом проти нечистої сили» [9, с. 205]. Це один з найдавніших жестів, пов'язаних у минулому з семантикою родючості, однак протягом XVII-XIX століть відбулася його трансформація, і він набуває негативного, вульгарного значення. Відомо, що *мак*, особливо дикий мак-самосій, видюк, був оберегом від нечистої сили; ним обсіпали навколо хати, на подвір'ї перед хлівом й у хліві. За таких умов вислів *дуля з маком* отримувє увиразнену семантику, а саме: «подвійна оборона від негативних, злих дій». В основі внутрішньої форми фразеологізму перебуває побутова реальія, пов'язана з випіканням хлібин-дуль з начинкою чи з маком (ознака селянського добробуту), потім комусь діставались «дулі» з внутрішнім наповненням, а комусь з маком. Як варіант, може вживатися й вираз *показати фігу* [9, с. 532], де *фіга* – «1) те саме, що фігове дерево; 2) плід цього дерева; інжир; 3) розм. Те саме, що *дуля*» [2, с. 1534]. Негативна конотація лексичного компонента ФО *фіга* пов'язана з функційним призначенням листя фігового дерева, з узагальненістю образу на позначення «того, чим прикривають, маскують щось нечесне, ганебне і т. ін.» [2, с. 1534]. Тим самим послуговування взаємозамінними фраземами зі складниками *дуля* – *фіга* є комунікативно виправданим.

Значна частина виразів, основою яких є фізичне насильство, вирізняється надмірною агресивністю й може бути зарахована до складу «знижених» жестів. Н. О. Зубець пропонує «фраземи на позначення негативних, ганебних дій, процесів, станів, що суперечать загальноприйнятим нормам поведінки і за які наступає кримінальна відповідальність» [5, с. 206] розглядати в межах шести груп. Згідно з дослідженням мовознавця три з них охоплюють фізичний вплив на опонента, а саме: «жорстоко побити, покалічити», «убити розправитися», «нещадно експлуатувати, знущатися». Зі свого боку Н. Ф. Грозян, розглядаючи питання про ідеографічну характеристику тематичного поля ФО «Агресивна поведінка людини», виділяє три тематичні групи сталих зворотів: «Суїцидальна поведінка людини», «Фізична агресивна поведінка людини», «Вербальна агресивна поведінка людини» [3, с. 6]. На цій підставі варто з'ясувати схему аналізу, яка не тільки враховувала б факт номінування фраземами фізичного насилля, але й орієнтувала через компонентний склад щодо зони людського тіла, ураженої агресивними впливами.

Так, з'ясовано, що репрезентанти інвективних мовних одиниць з семантикою ворожості до опонента вказують на дотичність до різних частин

тіла руками: спину, хребет, шию, плечі, горло, руки, зону обличчя.

До **першої підгрупи** належать фраземи, які зафіксували дії щодо спини та хребта, як-от: *почесати спину (ребра)* [9, с. 552]; *ламати хребет* [9, с. 326]; *гладити по спині* [9, с. 148]; *гнути (скручувати) в дугу (в три дуги, в три погібелі)* [9, с. 151].

Метафоричні образи окремих фразем зазначеної групи формуються на основі набування предикатом у структурі виразу невластивого йому значення. Наприклад: стале словосполучення *гладити по спині* – «бити, карати кого-небудь» [9, с. 148], де *гладити* – «проводити рукою, вирівнюючи, розправляючи що-небудь // пестити, легко проводячи долонею» [9, с. 244], однак демонструє негативний зміст. Схожі семантичні зміни можна проілюструвати такою лінгвоодиноцею, як-от: *почесати спину (ребра)* «побити когось, завдати ударів комусь» [9, с. 552], де *почесати* ← *чесати* одне зі значень «бити по чомусь кого-, що-небудь; дубасити, шмагати» [2, с. 1600] є не основним. Це призводить до певної евфемізації семантичного потенціалу ФО з уживанням дієслівних компонентів у невластивому/неактивному значенні задля його пом'якшення, послаблення агресивної складової.

Друга підгрупа представлена сталими виразами, що репрезентують маніпуляції із зоною шиї, плечей, горла: *намилити шию (голову, в'язи)* [9, с. 422]; *дати запотиличника* [9, с. 187]; *брати (хапати) за горло* [9, с. 40].

Деякі ФО вказаної тематичної підгрупи вирізняються потужним стилістичним потенціалом, наприклад: *вхопити за барки* [9, с. 143], де застарілий компонент *барки* позначає «плечі» [2, с. 62]; *дати по шиї (по гамалику)* [9, с. 188], де *гамалик* є діалектним варіантом лексеми *карк* – «1) задня частина шиї з верхньою часиною хребта; зашийок; 2) те саме, що шия» [2, с. 525]. Аналізовані приклади вказують на визначальні характеристики ситуації спілкування, адже, незважаючи на обмежене використання лексичних елементів у структурі фразем, безпосередньо сталими лінгвоодиноцями мовці користуються досить активно.

На окреме коментування заслуговують стійкі звороти з дієслівним елементом *брати*, а саме: *брати (хапати) за горло* [9, с. 40]; *брати за печінки* [9, с. 40]; *брати за петельки* [9, с. 40]; *брати в жменю* [9, с. 38]. У проілюстрованих прикладах активно виявляє себе структурно-семантична модель «бити брати + за/в + пасивний орган тіла» – виконувана дія передбачає енергійні рухи руками, однак цей компонент-назва активного органу тіла відсутній у структурі ФО, а сам процес лише вказує на його участь. Зауважимо на когнітивній динамічній сфері виразу *брати за печінки* – «дуже дошкуляти комусь, торкаючись найбільючішого» [9, с. 40], де акт фізичної агресії трансформувався в моральну, а нове утворення отримало стрижневу сему первинного слово-

сполучення. Ураження фізіологічно важливого органу людини, яке згідно з міфологічними уявленнями первісних людей несло непосильні муки, послужило донорським сценарієм для процесу метафоризації. Схожих атрибуцій набуває сталий зворот *брати в жменю* – «притискати, пригнічувати кого-небудь» [9, с. 38], де основне значення іменника *жменя* таке: «1) долоня й пальці в зігнутому стані, що дає можливість тримати в них покладене, насипане» [2, с. 369], яке актуалізує сему прототипу вільного словосполучення й завдяки екстралінгвальним чинникам конфліктного забарвлення метафоризує жестовий рух.

Засвідчено й функціонування висловів на позначення комунікативних фізичних дій, у структурі яких іменний компонент повноцінно передає зміст прототипової конфліктної ситуації спілкування. Так, фразеологізм *брати за петельки* означає «загрожувати бійкою, починати бійку; 2) рішуче наступати на кого-небудь, домагаючись чогось» [9, с. 40], де лексема *петелька* ← *петля* тлумачиться: «4) обшитий тканиною чи обкиданий нитками проріз на одязі для застібання гудзиків // дужечка з ниток або тасьми для застібання гудзиків, гапличків і т. ін.» [2, с. 941]. Відтворивши реальні умови ворожої взаємодії, можна стверджувати, що в момент екскалації сутички досить частими є контакти, коли особа міцно тримає одяг свого опонента здебільшого на місці гудзиків та петельок.

До **третьої групи** зараховуємо сталі вирази, які демонструють фізичну агресію щодо рук (*обламати руки* [9, с. 450]) та виконуваних безпосередньо руками, де назва активного органу тіла наявна у структурі, як-от: *затиснути в кулак* [9, с. 253]; *піднімати (підводити, знімати) руку* [9, с. 510]. У тлумаченні вислову *затиснути в кулак* – «позбавити когось прав, волі, поставити в залежне становище, утвердити свою владу над кимось» [9, с. 253] фіксуємо непряму номінацію фізичної агресії, однак первинні семи надають ФО багато асоціацій з аналогічними значущими рухами рук людини. Символічний зміст іменної лексеми *кулак*, а саме «кисті руки із зігнутими й притиснутими до долоні пальцями; символу сили і насильства» [4, с. 318], постає як уособлення міцності людської позиції у відстоюванні своїх переконань, знак влади, верховенства однієї людини над іншою.

У **четвертій підгрупі** розглядаємо ФО, змотивовані актами насилля над органами обличчя опонента: *дати по зубах* [9, с. 188]; *вдарити по носі* [9, с. 151]. Наведені приклади ілюструють прямі протиправні й ворожі дії на адресу опонента. Про це свідчать предикати *дати*, *вдарити*, які є носіями негативної семантики усталених словесних комплексів, утворених за схемою «дієслово + по + іменник», де іменна лексема номінує органи обличчя людини. Так, скажімо, вислів *вдарити по носі* означає «присадити кого-небудь, даючи йому зрозуміти, чого він насправді вартий» [9, с. 151] і констатує

фізичну агресію щодо органу нюху, «наділеного широкою символікою: надмірної цікавості до когось, чогось, зарозумілості, обмеженості, усезнайства тощо» [4, с. 399]. Така символічна, пов'язана з народними уявленнями, підснова лексеми *ніс* спрямовує до думки про закономірність фізичного впливу опонента саме в ділянку носа. З особливостями несвідомої мімічної поведінки пов'язаний і вираз *дати по зубах*, що означає «побити кого-, небудь, розправитися з кимсь» [9, с. 188]. Відомо, що оголені рухомі/нерухомі, стиснуті/відкриті зуби присутні в міміці багатьох народів і символізують несвідому імпульсивну агресивність. Будь-які маніпуляції із зубами в моделях експресивних мін разом з опущеними кутами рота демонструють негативне емоційне напруження, стан образи. Описана міміка, на думку етологів, зазвичай супроводжує жести

погрози, агресивні дії [1, с. 64-65]. Емоційною відповіддю на ворожість адресата може бути удар безпосередньо в зуби як візуальний провокаційний чинник конфліктної взаємодії.

Отже, агресивна поведінка людини може варіюватися від демонстрації неприязні, недоброчливості до словесних образ і застосування грубої сили. Проаналізовані сталі вислови є згустками емоцій, пронизані враженнями, оцінками, пристосовані до вербалізації поведінки мовців у конфліктних ситуаціях. Вивчення ФО інвективного змісту, зокрема на позначення фізичного насильства, дає змогу вивчити неприйнятну агресивну, ворожу поведінку комунікантів залежно від їх соціальних ролей, а також зрозуміти національно-специфічну інвективну стратегію й у подальшій роботі створити типологію інвективного спілкування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бутовская М. Л. Язык тела : природа и культура (эволюционные и кросс-культурные основы невербальной коммуникации человека) / Марина Львовна Бутовская. – М. : Научный мир, 2004. – 440 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. – К. – Ірпінь : ВТФ Перун, 2007. – 1736 с.
3. Грозян Н. Ф. Фразеологічна мікросистема «поведінка людини» в українській мові (ідеографічний і аксіологічний аспекти) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. Ф. Грозян. – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.
4. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : [словник-довідник] / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
5. Зубець Н. О. Позначення злочинної поведінки людини в українській загальномовній фразеології / Н. О. Зубець // Філологічні студії : Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету : зб. наук. праць. – Вип. 6 / [ред. : Ж. В. Колоїз (відп. ред.), П. І. Білоусенко, В. П. Олексенко та ін.]. – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2010. – С. 203-208.
6. Крейдлин Г. Е. Невербальная семиотика в ее соотношении с вербальной : автореф. дисс. на соискание науч. степени докт. филол. наук : спец. 10. 02. 19 «Общее языкознание, социолінгвістика, психолінгвістика» / Г. Е. Крейдлин. – М., 2000. – 68 с.
7. Крейдлин Г. Е. Невербальная семиотика : [монографія] / Геннадий Ефимович Крейдлин. – М. : Новое литературное обозрение, 2002. – 592 с.
8. Носова В. Н. Французская инвективная лексика в прагматингвістическом и коммуникативно-дискурсивном аспектах : автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. филол. наук : спец. 10. 02. 05 «Романские языки» / В. Н. Носова. – Воронеж, 2011. – 24 с.
9. Словник фразеологізмів української мови / [уклад. В. М. Білоноженко та ін.]. – К. : Наукова думка, 2003. – 1104 с.

© Демиденко Г. Г., 2012

Дата надходження статті до редколегії: 30.05.2012 р.

ДЕМИДЕНКО Г. Г. – аспірант кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Коло наукових інтересів: фразеологія, невербальна комунікація, психолінгвістика.